

Boekbesprekingen

Arthur C. Danto, *De komedie van de overeenkomsten*, Historische Uitgeverij, Groningen 2002, ISBN 90-6554-1322, 385 blz., € 24,95.

De Amerikaanse filosoof Arthur Danto heeft wereldwijd bekendheid verworven met zijn geproclameerde einde van de kunst. Minder bekend is dat hij voor zijn roem als kunstfilosoof bekendheid verworven heeft als geschiedtheoreticus. Dat zal degenen die zijn werk kennen niet verbazen; Danto's kunstfilosofie is sterk historisch en geschiedfilosofisch gekleurd. Een Nederlandse bundel van hoogtepunten uit zijn werk, maakt deze filosofie nu nog beter toegankelijk voor de Nederlandse kunstliefhebber en (kunst-)historicus (al dan niet in opleiding). Dit is een pluspunt, want Danto's werk is zowel scherpzinnig en origineel als ook geschreven met een vleugje ironie. In dat opzicht is de titel van de onderhavige bundel, *De komedie van de overeenkomsten*, uitstekend gekozen. En al dan niet gewild wordt deze titel en Danto's kunstfilosofie als geheel nog geïllustreerd door de omslag.

Deze heeft het karakter van een rood-geverfde huid van een reptiel. Hierdoor lijkt het bij ieder exemplaar te gaan om een unieke buitenkant. Is dat echter schijn of werkelijkheid en voegt die uniciteit iets toe aan de bundel, of maakt zij zelfs de bundel an sich tot een kunstwerk? Overvallen door deze overpijnzingen kan de lezer het beste geadviseerd worden het boek open te slaan en het inleidende artikel van F.R. Ankersmit te lezen.

Ankersmit expliciteert Danto's positie in de moderne esthetica en kunstfilosofie en laat vervolgens op heldere wijze zien hoe Danto's filosofie eruit ziet. Het begin hier-

van valt goed te traceren en dat doet Danto zelf ook in een nieuw artikel aan het eind van de bundel. Zijn filosofie is ontstaan naar aanleiding van een bezoek aan de Stable Gallery in New York in 1964, waar Andy Warhol onder andere zijn *Brillo Box* exposeerde. Uiterlijk is deze *Brillo Box* niet te onderscheiden van de doosjes in de supermarkt. Toch komen we er toe om de ene *Brillo Box* (die in het museum) kunst te noemen en de ander (die bij de Albert Heijn) een gebruiksvoorwerp. Danto bleef na zijn bezoek aan de Stable Gallery met de vraag zitten wat dat verschil uitmaakt. Zijn antwoord was dat het verschil puur theoretisch of filosofisch was geworden en het kunstkarakter ervan losgekomen was van het kunstwerk als voorwerp.

Hij ziet deze situatie als het einde van een lange ontwikkeling, die grote overeenkomsten vertoont met de ontwikkeling die Hegel schetst in zijn *Phänomenologie des Geistes*. Alleen is het hier niet de subjectieve geest die eerst de wereld kent, dan haar relatie tot de wereld en tot slot zichzelf. In Danto's filosofie heeft kunst de plaats van de subjectieve geest ingenomen en wordt de ontwikkeling als volgt: de kunst onderzoekt eerst de wereld, dan haar relatie met de wereld en ten slotte zichzelf. In die derde toestand wanneer kunst zichzelf onderzoekt, reflecteert zij op wat haar kunst maakt. En dat is precies, zo stelt Danto, wat we zien bij de *Brillo Box*. Warhols kunstwerk, waarvan Warhol zelf een heel andere interpretatie gaf, is geen onderzoek naar een doos schuursponsjes, ook geen onderzoek naar de relatie tussen kunst en een doos schuursponsjes, maar een onderzoek naar wat kunst is. Daarmee is geen verdere ontwikkeling meer mogelijk en het einde van de kunst en kunstge-

schiedenis bereikt.

Betekent dat nu dat er geen kunst meer mogelijk is? Nee, er wordt nog steeds kunst geproduceerd, alleen heeft deze nu een posthistorisch karakter. *De komedie van de overeenkomsten* bevat daarvan een even hilarisch als helder voorbeeld. De Russische kunstenaars Alexander Melamid en Vitaly Komar deden begin jaren negentig in de Verenigde Staten een groot onderzoek naar wat volgens 'de stem des volks', in een schilderij te zien moest zijn. Daaruit kwam dat de gemiddelde Amerikaan een voorkeur had voor een schilderij met veel blauw, een rivierenlandschap, George Washington, een wild dier en een familie in vrijetijdskleding. Met deze uitslag componeerden Melamid en Komar een schilderij dat aan deze voorkeuren voldeed en dat desalniettemin waarschijnlijk door niemand als het ideale schilderij zal worden gezien, ook niet door de respondenten van de enquête.

Volgens Danto is dit het soort kunst dat nu gemaakt zal worden: posthistorisch en daarom welhaast automatisch eclectisch van karakter. Dat betekent echter niet dat alles nu mogelijk is in de kunst en dus ook het begin is van een nieuwe ontwikkeling in de kunst, waar Ankersmit ook op zinspeelt in zijn inleiding. In het opgenomen hoofdstuk uit *After the end of Art*, preciseert Danto verder wat zijn 'een begin van een definitie van kunst' is aan de hand van Wittgensteins opmerking 'Als we ons een taal voorstellen, stellen we ons een levensvorm voor'. Danto voegt daaraan toe: 'Maar hetzelfde moet van de kunst worden gezegd: als we ons een kunst-

werk voorstellen, stellen we ons een vorm van leven voor waarin het een rol speelt.' Hieruit trekt hij de conclusie dat we misschien wel kunst kunnen maken die precies lijkt op kunst aan het begin van een nieuwe kunstgeschiedenis, maar deze kunst zal nooit naar de betekenissen en naar het leven van die periode kunnen verwijzen. De stelling dat nu alles mogelijk is, moet dus worden ingeperkt tot dat alles mogelijk is, behalve een nieuwe kunstgeschiedenis. Dat laatste zal hooguit mogelijk zijn als er tegelijkertijd een nieuwe ontwikkeling in de geschiedenis plaatsvindt.

Dat brengt ons natuurlijk bij het punt in hoeverre de nieuwe bundel een representatief overzicht van Danto's werk biedt. In de eerste plaats is in de *Komedie van de overeenkomsten* geen gedeelte opgenomen uit Danto's geschiedtheoretische boek *Analytic philosophies of history* (later opnieuw uitgegeven als *Narration and Knowledge*). Degenen die daarin geïnteresseerd zijn, moeten dat boek gewoon lezen. Voor Danto's kunstfilosofie biedt de bundel wel een goed overzicht, alhoewel ze nooit een reden mag

zijn om niet de hele boeken zelf te lezen. Dit maakt dat *de komedie van overeenkomsten* een zeer waardevolle bijdrage is voor het Nederlandse taalgebied. Ondanks de verhelderende inleiding van Ankersmit en de uitleiding van Danto zelf, blijft het erg associatieve artikel 'Geschiedenis en Representatie', naar ons inziens te eigenstandig in Danto's oeuvre en lijkt daarom niet geheel op haar plaats in deze bundel.

Hein Braaksma en Rik Visschedijk

Boekbesprekingen

Keith Hopkins, *A World Full of Gods. Pagans, Jews and Christians in the Roman Empire*, Amerikaanse editie New York 2001 (oorspr. Londen 1999; Ned. vert. *Een wereld vol goden. Heidenen, joden en christenen in het Romeinse rijk*, Haarlem 2000, 446 pag., ISBN 90-230-1052-3), € 11,33.

Het is al weer enige tijd geleden dat dit boek verscheen, maar het is dermate bijzonder dat het alsnog bespreking verdient. Zonder meer betreft het een moedige poging tot het doorbreken van heilige genreconventies. Keith Hopkins, gerenommeerd oudhistoricus uit Cambridge, heeft zijn nek behoorlijk ver uitgestoken door een boek te schrijven dat opvallend afwijkt van wat in zijn vakgebied gebruikelijk is. In de inleiding geeft hij zelf al aan dat het een experiment betreft, dat hij welbewust is aangegaan om te proberen de bevoegenheid én de alomtegenwoordigheid over te brengen die in de eerste eeuwen van onze jaartelling op religieus gebied aan de dag gelegd werden door heidenen, joden en christenen samen. Anders dan de godsdiensthistorische standaardwerken appelleert Hopkins nadrukkelijk aan de verbeelding van zijn lezers, en zet hij ook op ruime schaal zijn eigen creativiteit in. Bij vlagen levert dit zeer originele resultaten op. Het boek is dan ook een opmerkelijke combinatie geworden van meer traditionele, (populair-) wetenschappelijke betogende teksten enerzijds en nogal fantasierijke, met veel flair geschreven hoofdstukken anderzijds die de argeloze lezer gemakkelijk op het verkeerde been kunnen zetten, maar die wel juist de charme uitmaken van de hier beproefde aanpak.

Zo begint dit boek veelbelovend met een advertentie waarin de auteur twee tijd-

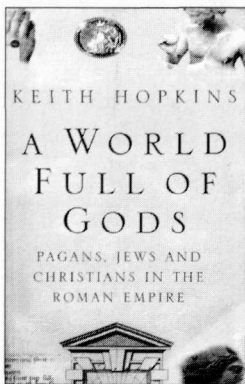
reizigers werft die teruggestuurd worden in de tijd, op zoek naar religieuze indrukken. Het ooggetuigenverslag dat deze tijdreizigers schrijven van wat zij in Pompeii aantreffen leest vlot en prettig, bijna als een roman. Hopkins is echter slim genoeg om zich tegen de (onvermijdelijke) schaduwkanten van deze benadering in te dekken; hij doet dit door aan het eind van het hoofdstuk een uitvoerige kritische reactie van vakgenote Mary (Beard) in briefvorm op te nemen onder de plagerige titel 'Academic epilogue'. Het impliciete oordeel over het voorafgaande dat uit een dergelijke kwalificatie spreekt, trekt Hopkins zich maar gedeeltelijk aan, omdat het hem er nu juist

om te doen was eens uit de academische band te springen en zijn fantasie nu eens niet aan conventionele banden te leggen.

Deed het verhaal van de tijdreizigers al denken aan hedendaagse 'reality TV' (in een later hoofdstuk gaan ze ook nog naar Egypte, Syrië en Efese; dit alles binnen het tijdsbestek van drie weken!), in hoofdstuk twee volgt zelfs een heus TV-drama, en wel een geënceneerd treffen tussen een obsessieve aan-

hanger van de Qumran-sekte (bekend geworden door de zogenaamde Dode Zeerollen) en de vroegchristelijke apologet Justinus (Martyr). Beiden worden in het boek geïnterviewd door een fictieve BBC-ploeg met sterreporter Jeremy Axeman (een doorzichtige pastiche op de bekende Engelse journalist Jeremy Paxman). Deze confrontatie is vanuit chronologisch oogpunt onmogelijk aangezien Justinus pas op het toneel verscheen nadat de Qumran-sekte al ruimschoots over haar hoogtepunt heen was, maar Hopkins stoort zich niet aan dergelijke trivia.

Een onconventionele formule als deze

valt natuurlijk niet eindeloos vol te houden, en dus volgen hierna enkele traditioneler opgezette hoofdstukken over de 'christelijke revolutie' en over de verhalen rond de figuur van Jezus. Helaas verliest het boek daarbij direct aan zeggingskracht. Hoewel vlot geschreven, bieden deze gedeelten inhoudelijk weinig nieuws. Hopkins is hier op zijn best wanneer hij klassieke verhalen hertelt, zoals de apocriefe Handelingen van Andreas en Thomas. Deze bevatten een merkwaardige mengeling van erotiek en vroomheid. Het komt Hopkins andermaal op stevige collegiale kritiek te staan, nu van een kerkhistoricus uit Heidelberg, die hem verwijt zijn reputatie als serieuze historicus te grabbel te gooien om aan 'superficial impressionism' te doen; ook deze kritiek neemt Hopkins in briefvorm op in zijn boek. Te veel verhaaltjes, zo schrijft deze collega, kunnen niet alleen een oppervlakkig(er) maar ook nog een saaiër boek opleveren – hetgeen waarschijnlijk erger is. Ik kan de Heidelberger niet helemaal ongelijk geven. Ondanks Hopkins' boeiende schrijfstijl is een zekere vermoeidheid in deze gedeelten nauwelijks te onderdrukken. In het weerwoord dat Hopkins zich direct na de brief permitteert, schuilt hij achter de rug van Simon Schama en het succes van diens verhalende geschiedschrijving, wat mij nogal een zwaktebod lijkt.

Een aardige vondst is nog de brief van een jonge, net bekeerde christen waarin hij een oudere geloofsgenoot om advies vraagt, nadat hem bij een symposium een harde confrontatie met heidenen en joden is overkomen. De onverdraagzaamheid die hieruit spreekt komt zeer realistisch over, maar dat is helaas deels omdat deze anno 2002 nog steeds bestaat tussen aanhangers van verschillende geloven. Hopkins heeft hier Celsus, Origenes, Minucius Felix, Justinus en Apuleius op een intrigerende manier vermengd. Wel kunnen de argumenten vóór het christendom sterker;

Hopkins schept een zeker genoegen in het 'debunkten' ervan en verliest daarbij af en toe de objectiviteit uit het oog.

Hopkins besluit met een analyse van twee grote rivalen van het vroege christendom, Gnostiek en Manicheïsme, in het bredere perspectief van religieuze variëteit en de spanning tussen orthodoxie en vrijdenkers, en met een studie van de verschillende Jezus-beelden die in de loop van de geschiedenis zijn gecreëerd. Hierin laat hij zien hoe pas aan het eind van de tweede eeuw van onze jaartelling het beeld van Jezus als 'heilige held' is gestandaardiseerd; daarvoor was het leve de vrijheid, getuige alleen al de verschillen die in de diverse evangeliën voorkomen. Wie hier meer over wil weten verwijs ik naar het boek van H.M. Kuitert, *Jezus: nalatenschap van het christendom* (Baarn 1998); overigens ook zo'n boek dat bij verschijnen een behoorlijk steen in de vijver betekende.

Al met al heeft het boek, hoe prettig het ook leest, voor mij niet helemaal aan de hoge verwachtingen voldaan die het zowel vooraf (door alle publiciteit) als ook na lezing van inleiding en eerste hoofdstukken had gewekt. Daarvoor is het over het geheel genomen toch te weinig een eenheid, en genereert de gekozen formule ook te zeer een wisselende meerwaarde. Sommige stukken had Hopkins beter weg kunnen laten, omdat ze gerelateerd aan zijn eigen doelstelling (levendigheid, passie en controverse oproepen) geen duidelijke functie hebben of zelfs mislukt zijn. Mede daardoor is het geen boek geworden dat je in één adem uitleest. Desalniettemin is het toch de moeite van het lezen meer dan waard, al was het alleen al vanwege die eerste hoofdstukken en de andere kijk die de gekozen aanpak oplevert. Uiteraard is de verantwoording dik in orde – Hopkins geeft het boek een uitvoerig notenapparaat mee en heeft een imposante lijst van geleerden die hij bedankt.

Ter afsluiting nog een paar aanvullende leestips voor het Nederlandse taalgebied: liefhebbers kunnen vooruit met Maarten 't Harts recente tweedelige *De Schrift betwist* (de verzamelde NRC-stukken; zeer de moeite waard en met veel kennis van zaken

geschreven) en Paul Claes' *De Zoon van de Panter* uit 1996, een apocriefe reconstructie van het door de kerkvaders Origenes en Hiëronymus vermelde Evangelie van de Twaalf.

Rogier van der Wal

Arthur Schopenhauer, *Parerga en paralipomena*, Wereldbibliotheek, Amsterdam 2002, ISBN 90-284-1939-X (gebonden, 2 delen) 1438 blz., € 110,-.

Er zijn weinig filosofen geweest die een filosofisch systeem in zo hoge mate rondom hun persoonlijke leven hebben opgebouwd als Arthur Schopenhauer. Ongelukkig in zijn bestaan heeft hij een handleiding bij het leven geschreven die weinig ruimte openlaat voor optimisme. Met leermeesters Plato en Kant in zijn achterhoofd verscheen in 1818, toen Schopenhauer dertig jaar was, zijn *Die Welt als Wille und Vorstellung* (*De wereld als wil en voorstelling*). Het centrale thema uit dit hoofdwerk bestaat uit de gedachte dat het leven beheerst wordt door een irrationele, driftmatige Wil, een onderhuidse, lichamelijke versie van Kants *Ding an sich*. De Wil beheerst het leven en de mensen, maar kan niet herkend worden. Slechts in haar voorstellingen, de verschijningsvorm van de wereld, uit ze zich. Beheerst worden door de Wil betekent toegeven aan begeerte, aan *willen*. Omdat de ontkenning daarvan praktisch onmogelijk is, is Schopenhauers leven een hel: 'ik wil, dus ik lijd'.

In 1844, nadat *De wereld als wil en voorstelling* meer dan 25 jaar lang een bijzonder onopvallend bestaan had geleden, verscheen een herdruk, waarbij een gelijkwaardig boek met toevoegingen en aanvullingen werd uitgegeven. Deze tweede *De wereld als wil en voorstelling* houdt

de inhoudelijke opbouw van het eerste deel in haar waarde. In vier hoofdstukken worden de vier 'boeken' uit het eerste deel stuk voor stuk 'aangevuld', waarmee Schopenhauer zijn eerste deel na een kwart eeuw overpeinzen in feite herziet en uitbreidt. En eigenlijk verschilt de bundeling gedachten die hij zeven jaar later onder de titel *Parerga en paralipomena* uitbrengt daar niet eens zoveel van, zij het dat de opmaak van *De wereld als wil en voorstelling* is losgelaten. In deze 'Strooi-goed en restanten' (zoals inleider Maarten Doorman ter vertaling van de titel voorstelt) bundelt Schopenhauer de gedachten die hij niet direct kwijt kon in zijn hoofdwerk, maar die er gedeeltelijk wel op aansluiten en zeker allemaal de sfeer ervan ademen. Het werk biedt als het ware een inkijk in de verstrooide gedachten van een filosoof op wiens schouders de hele wereld lijkt te rusten.

'Uit lang gedragen, diepgevoelde smart/steeg het omhoog, uit de boezem van mijn hart', zo valt uit een van de gedichten die de laatste pagina's van het werk vullen de beweegreden op te maken die hem aanzette tot het schrijven van *De wereld als wil en voorstelling*. En eigenlijk staat de volledige verzameling overdenkingen, uiteenzettingen, opmerkingen en beschouwingen die dit werk vullen in het teken van terloopse ideeën die toevallig buiten het aandachtsveld van zijn hoofdwerk vielen, maar te bijzonder waren om te vergeten. Hij schrijft over vrouwen, over zelfmoord,

maar ook over de universiteitsfilosofie. Nergens echter ontstijgen de beschouwingen zijn persoon, die ongelukkig was in de liefde en een aan haat grenzende jaloezie koesterde tegen zijn zelfverklaarde 'concurrent' Hegel (die in tegenstelling tot de jonge Schopenhauer wel een leerstoel bezette). Voor zover Schopenhauer de lezer van de juistheid van zijn filosofieën en levensbeschouwing in het algemeen probeert te overtuigen, doet hij dat dan ook voornamelijk door een beroep te doen op diens voorstellingsvermogen, de dingen te ervaren zoals de schrijver ze schijnbaar zelf ervoer. Schopenhauers krachtigste argumentatie ligt in de beleavingswereld van zijn lezers.

Hoe zwak die argumentatie ons tegenwoordig ook mag voorkomen, zijn *Kleine filosofische geschriften* (zoals de ondertitel luidt) betekende direct een enorm verkoopssucces voor de bittere filosoof (hoewel Doorman in zijn inleiding ook de discrepantie aankaart, die bestond tussen Schopenhauers werkelijke leven en de voorstelling die hij daarvan in zijn geschriften maakt). De Biedermeiercultuur van het midden van de negentiende eeuw, die zich blijkbaar herkende in Schopenhauers alledaagse overpeinzingen over 'lezen en boeken', over 'opvoeding', of over 'lawaai en rumoer', bracht hem in zijn nadagen eindelijk het succes dat hij al sinds 1819 verwachtte. Uiteraard is die erkenning ook te danken aan zijn soms meesterlijke stijl, zijn hoogstaande tirades, zowel als zijn geestige uitweidingen. Met name de hoofdstukken die hij onder de noemer 'Bespiegelingen over levenswijsheid' bracht, en die na het verschijnen van de *Parerga* ook als apart

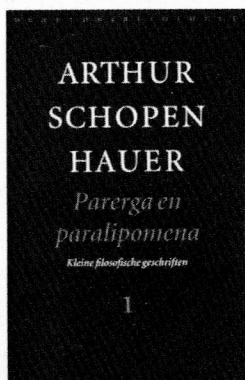
boek zijn uitgegeven, genoten een hoge mate van populariteit en droegen derhalve bij aan de bekendheid van Schopenhauers werken.

Toen Schopenhauer in 1860 stierf was hij dus een gevierd filosoof, met status en achterban. Hij inspireerde latere intellectuelen en filosofen als Thomas Mann en Friedrich Nietzsche, ook al kreeg deze laatste op een gegeven moment genoeg van Schopenhauers overtuigend pessimisme en ontkenning van het leven. Daaruit blijkt ook voor wie dit werk en Schopenhauers nalatenschap in het algemeen bedoeld is. Voor degenen die de herkomst van het pessimisme en het irrationele in de filosofie

willen achterhalen, maar ook voor degenen die de afkeer van de wereld bezongen willen zien, die zich in *Weltschmerz* willen verliezen of die willen hunkeren 'naar compromisloze denkwerelden vol afgronden, duisternissen'. Of, zoals Allard Schröder in *Vrij Nederland* van dertien april jongstleden concludeert: voor jongeren.

Maar ook degenen die de jeugdige neerslachtigheid inmiddels ontgroeid zijn, krijgen met de *Parerga en paralipomena* in ieder geval een diepgaand beeld van deze belanghebbende filosoof. Wat bijvoorbeeld te denken van de laatste, profetische regels van het gedicht waaruit hierboven reeds geciteerd werd. Geschreven in 1819, toen de eerste uitgave van *De wereld als wil en voorstelling* al een paar maanden een vrijwel ongelezen bestaan leidde, bedacht de jonge filosoof zichzelf een heel andere afloop: 'Miskend kan 't worden, nooit meer weg-gedacht;/ Een monument schenkt straks mij 't nageslacht.' Welk een vooruitziende blik!

Pim Huijnen

Henk te Velde, *Stijlen van leiderschap. Persoon en politiek van Thorbecke tot Den Uyl*, Uitgeverij Wereldbibliotheek, Amsterdam 2002, ISBN 90-284-1556-X, 316 blz., € 31,90.

In de klassieke Atheense democratie heerste een zekere angst voor leiderschap. Uiteraard waren leiders nodig die in de volksvergadering een zeker standpunt verdedigden of een wet voorstelden. Die voorstellen en standpunten werden vervolgens door het volk gewogen, of liever, tegelijkertijd van luidruchtig commentaar voorzien. De aanname van een voorstel was, zoals bekend, afhankelijk van de instemming van het volk. In het klassieke Athene heerste het idee dat het volk uitstekend wist wat goed voor haar was en wat niet. Men was echter niet volledig gespeend van enige realiteitszin en was zich ervan bewust dat het volk verleid kon worden tot bepaalde standpunten die het eigenlijk niet zou willen. Daarom was het ook zeer beducht voor demagogen, tovermannen en anderen die met oneigenlijke middelen het volk voor zich probeerden te winnen. In bewaard gebleven redevoeringen van Dinarchus, Aeschines en Demosthenes komt het verwijt dat de opponent zich van dergelijke middelen bedient regelmatig terug. En uit recent onderzoek blijkt dat egalitaire tendensen van groot belang waren voor de Atheense democratie.

Ondanks alle verschillen overheersten egalitaire tendensen tot voor kort ook de Nederlandse democratie. Dat stelde evenals in het klassieke Athene bijzondere eisen aan de Nederlandse politieke leiders. Daar was tot op heden weinig aandacht aan besteed, maar in deze lacune in onze kennis is dit voorjaar voorzien door een boek van de Groninger historicus Henk te Velde:

Stijlen van leiderschap. Persoon en politiek van Thorbecke tot Den Uyl.

De publicatie van het boek viel samen met de opkomst van de eerste(?) echte demagoog in de Nederlandse geschiedenis en in veel recensies heeft de toepasbaarheid van het systeem van Te Velde op de opkomst van de heer Fortuyn ook de meeste aandacht gekregen. Dat is jammer, want daardoor is de inhoud van het boek naar de achtergrond verdronken.

Het boek is geconcentreerd rond vijf politieke leiders, Thorbecke, Kuijper, Colijn, Drees en Den Uyl, waaraan in een nawoord een korte beschouwing over Lubbers en Kok is toegevoegd. Uiteraard begint Te Velde bij Jan Thorbecke, de eerste min of meer democratische leider van Nederland. Zelf zou hij waarschijnlijk weinig gelukkig zijn geweest met deze typering. Bekend is zijn commentaar op zijn tegenstrever Groen van Prinsterer die hem een democraat noemde; Thorbecke reageerde furieus en eiste dat de spreker dit predikaat terug nam. Het beeld dat deze bekende anekdote oproept van Thorbecke, wordt door Te Velde verder ingekleurd.

Inderdaad, Thorbecke was geen volksman, maar eerder een stijl democraat. Zijn staatkundige opvattingen, dat het parlement niet te veel naar de kiezers moest luisteren, versterkten dit. Ongetwijfeld werd het effect hiervan ook versterkt door zijn trots; toen hij in een kiesdistrict was genoemd als mogelijke kandidaat vroeg hij een vriend of hij er iets van wist.

Hoe heel anders is de tweede figuur die in *Stijlen van Leiderschap* aan bod komt: Abraham Kuijper. In vergelijking met Thorbecke was Kuijper een charismatisch leider (maar wie is dat niet vergeleken met Thorbecke?). Zeer terecht vergelijkt Te

Velde Kuijper daarom met het Weberiaanse ideaaltype van charismatisch leiderschap: William Gladstone. Er blijken naast overeenkomsten qua stijl ook grote verschillen te zijn op het vlak van de groepen waarop die stijl werd toegepast. Waar Gladstone meer *single-issue* politiek bedreef en daarmee gericht was op ongebonden kiezers, richtte Kuijper zich vooral op zijn eigen achterban. En passant wordt duidelijk waarom leiderschap zo weinig bestudeerd wordt in Nederland. Hoewel, zoals Te Velde ook met succes laat zien, de stijl van leiderschap een voorbeeld kon zijn, was het effect ervan toch vooral beperkt tot de eigen verzuilde groep.

Dat gold niet alleen voor Kuijper, maar ook in belangrijk opzicht voor de tweede ARP-politicus uit *Stijlen van Leiderschap*, Henderikus Colijn. Voor Colijn was het moeilijker een buitenlands voorbeeld te vinden dan voor een Kuijper of Thorbecke. Te Velde suggereert dat dat ook te maken heeft met het ontbreken van inspirerende internationale voorbeelden. Toch, zo betoogt hij, werkt de vergelijking tussen Colijn en Chamberlain verhelderend. Het feit dat beiden in hetzelfde jaar zijn geboren lijkt mij daarbij echter weinig relevant.

Waar voor Colijn de vergelijking met een buitenlands voorbeeld moeilijk is en daardoor minder verhelderend, geldt dat bepaald niet voor Willem Drees. Hij zag zelf zijn voorbeeld in de Britse Labour-leider Clement Atlee. De voorbeeldfunctie van Atlee was trouwens niet in de eerste plaats een stijlkwesitie, als wel een zaak van politieke overeenkomsten. In navolging van Atlee in Groot-Brittannië, werd onder Drees' leiding de verzorgingstaat in Nederland opgericht. Opvallend is trouwens dat het

punt waar Drees Atlee wel wilde volgen, maar niet kon, namelijk nationalisaties duidelijk de eigenheid of zo men wil beperkingen van de Nederlandse politieke cultuur laat zien.

Waar Drees vooral werd gezien als zorgzaam en misschien wel bewogen, maar niet bevlogen, is het beeld van de laatste besproken leider, Joop Den Uyl, toch vooral dat van een zeer bevlogen mens. Den Uyl zag Willy Brandt als lichtend voorbeeld, ook in programmatisch opzicht. Net zoals bij Drees werkt ook bij Den Uyl de vergelijking verhelderend voor de politieke cultuur in Nederland in een bepaalde periode.

Dat die cultuur veranderde en haar scherpe, verzuilde kanten verloor, blijkt ook uit de epiloog over Lubbers en Kok. Lubbers beweerde zelf: 'Nederland is door mij saaier geworden'. En Kok heeft van die saaiheid één van de kernpunten van zijn politieke stijl gemaakt. Hij was meer nog dan één van zijn besproken voorgangers vooral bestuurder.

Het is verstandig dat Te Velde Lubbers en Kok in een epiloog heeft behandeld, want ondanks de opkomst en ondergang van de heer Fortuyn en zijn politieke beweging is het nog te vroeg om de balans op te maken over de periode Lubbers-Kok en de bijbehorende stijl van leiderschap. De manier waarop Te Velde deze balans wel voor andere periodes opmaakt, is zeer helder en inzichtelijk, een typering die eveneens voor de stijl van Te Velde gebruikt kan worden. Een boek dat voor iedereen die geïnteresseerd is in de Nederlandse politieke geschiedenis, zeker de aanschaf waard is.

Hein Braaksma

Johan van Zuthem, *'Heelen en halven': orthodox-protestantse voormannen en het 'politiek' antipapisme in de periode 1872-1925*, Uitgeverij Verloren, Hilversum 2001, ISBN 90-6550-648-9 (paperback) 347 blz., € 28,-.

In 1885 schreef Abraham Kuypers, 'de klokkenist der kleine luyden', een brochure getiteld *De heelen en de halven*. In deze brochure maakte hij een doelbewust onderscheid tussen 'zijn' politiek-kerkelijk gereformeerde richting en de 'politicofobe' ethischen. Volgens de antirevolutionaire voorman zouden deze laatsten, omdat zij wars waren van een vermenging van kerkelijke en politieke twistpunten, protestanten van een mindere soort – en daarom 'halven' – zijn. Een jaar later werd dit onderscheid bekrachtigd met de door Kuypers in gang gezette Doleantie, de exodus van orthodox-protestanten uit de Nederlands Hervormde Kerk.

Het protestantse kamp was alles behalve een eenheid en zou in de jaren 1890 nog verder versplinterd raken. Een heet onderling hangijzer was de eeuwenoude protestants-katholieke tegenstelling, die door Kuypers steeds meer vervangen werd door de antithese gelovig-ongelovig. Kuypers politieke toenadering tot de katholieken viel niet bij iedereen in goede aarde. Het al dan niet samenwerken met katholieken op politiek terrein werd dan ook dikwijls een stok om andersdenkende protestantse broeders mee te slaan.

Dat de kwesties meer dan eens hoog opliepen bewijst Johan van Zuthem in zijn proefschrift *'Heelen en halven'*. Zijn studie is een interessante zoektocht naar denkbeelden en uitlatingen van Nederlandse orthodox-protestantse voormannen over katholicisme en katholieken in het algemeen

en de politieke samenwerking met hen in het bijzonder. De hoofdmoot van Van Zuthems onderzoek is gebaseerd op de analyse van twee partijorganen: de antirevolutionaire *De Standaard* (1872) en de christelijk-historische *De Nederlander* (1894). Centraal in het betoog staan met name de uitlatingen van de respectievelijke hoofdredacteuren van beide spreekbuizen: Abraham Kuypers en A.F. de Savornin Lohman.

Een opvallend aspect in Van Zuthems studie is de verbazingwekkende omschakeling in Kuypers denken over politieke samenwerking met de katholieken. Aanvankelijk verklaarde Abraham 'de

Geweldige' stelling dat hij zich tegenover de calvinistische voorvaders zou schamen als hun nazaten 'slippedragers van Romes bisschoppen' zouden worden. Vanaf de start van *De Standaard* wilde hij van samenwerking met de katholieken niets weten. Er bestond volgens hem een niet te dichten kloof tussen beide bevolkingsgroepen. Begin 1887 echter koos de antirevolutionaire voorman er openlijk voor een 'Monsterverbond' met de katholieken

aan te gaan, waarbij vanaf nu de pijlen gericht werden op kritische geloofsgenoten en liberalen. Het eerste motief voor Kuypers omschakeling was de gezamenlijke protestants-katholieke strijd tegen de ontkerstening van Nederland, het tweede motief het gezamenlijke verzet tegen overheidsbemoeienis in godsdienstige en kerkelijke aangelegenheden. Het 'Monsterverbond' resulteerde uiteindelijk in het eerste christelijke coalitiekabinet onder leiding van de antirevolutionair Mackay (1888-1891). Ondanks dit succes bleven kritische geloofsgenoten hem echter met steekhoudende argumenten om de oren

slaan. Kuyper van zijn kant probeerde deze aanvallen met retorische behendigheid en - in de loop der tijd gezien - uiterst ambivalente argumentaties te pareren. Van Zuthem had hier kunnen stellen dat de door Kuyper gepredikte antithese feitelijk ook in hemzelf besloten lag.

In 1894 trad een breuk op tussen de twee antirevolutionaire voormannen Kuyper en De Savornin Lohman. De laatste scheidde zich hierbij af van de ARP en richtte met zijn vrij-antirevolutionaire volgelingen een eigen partijorgaan op: *De Nederlander*. Dezen zouden uiteindelijk samen met de Christelijk-Historische Kiezersbond (1896) en de Friese Bond (1898) in 1908 opgaan in de Christelijk-Historische Unie onder leiding van De Savornin Lohman. Van Zuthem stelt dat de doelstellingen van deze groeperingen niet eenvoudig te scheiden zijn. Het verschil tussen de ARP en de CHU lag vooral op het terrein van gereformeerd versus hervormd, of zoals Kuyper het maar al te graag formuleerde: 'heel' versus 'half'. Beiden profileerden zich tot de Eerste Wereldoorlog echter wel als van politiek antipapisme gevrijwaarde partijen.

Als Van Zuthem uiteindelijk de hele periode 1872-1925 in ogenschouw neemt, concludeert hij dat één periode in het oog springt: het laatste decennium. Vanaf 1916

liet katholiek Nederland zich op godsdienstig terrein duidelijker gelden dan ooit. Zo groeide haar verzet tegen het processieverbod, namen haar bekeringsactiviteiten sterk toe en werd in 1923 de Katholieke Universiteit Nijmegen opgericht. Ook de politieke krachtsverhoudingen waren door de invoering van het evenredige kiesstelsel gewijzigd. De katholieken konden zich nu de sterkst vertegenwoordigde bevolkingsgroep in de Kamer noemen. De onrust onder de protestanten, met name uit CHU-gelederen, nam door dit alles sterk toe.

Het is opvallend dat Van Zuthem bijna achteloos over de Eerste Wereldoorlog heenstapt, vooral als men bedenkt dat hij 1916 als een belangrijke cesuur ziet. Slechts enkele pagina's worden hieraan besteed. Juist de laatste jaren gaan er verschillende stemmen op - te denken valt aan het Interbellumproject van het NIOD - die stellen dat de Eerste Wereldoorlog een belangrijke aanjager is geweest van de modernisering in het Interbellum. Dit causaal verband wordt door Van Zuthem niet gelegd, waardoor de jaren 1914-1918 wat onderbelicht blijven. Wat blijft is een interessant en goed geschreven onderzoek, een *must* voor een ieder die geïnteresseerd is in de politieke geschiedenis c.q. kerk-geschiedenis van Nederland.

Enne Koops